

เรื่องเล่าพื้นบ้าน (1) :

ความหมาย ประเพณีและการแพร่กระจาย
ของเรื่องเล่าพื้นบ้าน

THI3321 คติชนวิทยา

สัปดาห์ที่ 2

ผศ.ดร.ศรัณย์ภัทร์ บุญฮก

หัวข้อในการเรียน

- ความหมายและประเภทของเรื่องเล่าพื้นบ้าน
- การแพร่กระจายและแตกเรื่องของนิทาน

ความหมายและประเภท ของเรื่องเล่าพื้นบ้าน

เรื่องเล่าพื้นบ้านคืออะไร ?

นิทานและตำนานต่างกันอย่างไร ?

เรื่องเล่าพื้นบ้านแบ่งได้กี่ประเภท ?

ความหมายของเรื่องเล่าพื้นบ้าน

- เรื่องเล่าร้อยแก้วที่เล่าสืบต่อ ๆ กันมา
- โครงเรื่องจดจำได้ง่าย
- เรื่องเข้าใจได้ง่าย
- เป็นสมบัติร่วมกันของชุมชน

วรรณคดีมุขปาฐะ

เรื่องเล่าพื้นบ้าน

- นิทาน
- ตำนาน

ร้อยกรองพื้นบ้าน

- คำคล้องจอง
- เพลงพื้นบ้าน
- มหาकाพย์

ความหมายของเรื่องเล่าพื้นบ้าน

- เรื่องเล่าพื้นบ้านของไทยมีอย่างหลากหลาย
- เรื่องเล่าพื้นบ้านที่รับรู้ร่วมกัน
 - สังข์ทอง ปลาบู่ทอง นางสีบสอง ฯลฯ
- เรื่องเล่าพื้นบ้านประจำท้องถิ่น
 - ผาแดงนางไอ่ ตาม่องล่าย
- เรื่องเล่าพื้นบ้านมีที่มาจากหลายแหล่ง
 - เกิดขึ้นในประเทศ เช่น แม่นาคพระโขนง, ชุนช้างชุนแผน
 - ได้รับอิทธิพลจากต่างประเทศ เช่น นิทานพระลักพระราม
 - มาจากวรรณคดีลายลักษณ์ เช่น นิทานชาดก

ประเภทของเรื่องเล่าพื้นบ้าน

นิทาน (folktale)

- เรื่องเล่าที่สืบทอดกันมา และไม่พบว่าใครเป็นผู้แต่ง
- เรื่องเกี่ยวกับชีวิตมนุษย์และสิ่งรอบตัวในชุมชน หรือสิ่งสามัญในชีวิตมนุษย์

vs

ตำนาน (myth)

- เรื่องเล่าที่สืบทอดกันมาที่มีลักษณะศักดิ์สิทธิ์ (sacred narrative)
- เรื่องเล่ามักสัมพันธ์กับตัวละครเทพเจ้า การกำเนิดโลกและมนุษย์ อธิบายปรากฏการณ์ธรรมชาติ

ประเภทของนิทานพื้นบ้าน

เรื่องเล่าพื้นบ้านสามารถจัดประเภทได้ 11 ประเภท

- ตำนานปรัมปรา
- นิทานมหัศจรรย์
- นิทานวีรบุรุษ
- นิทานคติ
- นิทานชีวิต
- นิทานประจำถิ่น
- นิทานอธิบายเหตุ
- นิทานเรื่องสัตว์
- นิทานเรื่องผี
- มุขตลก
- นิทานเข้าแบบ

ประเภทของนิทานพื้นบ้าน

นิทานมหัศจรรย์ (fairy tale)

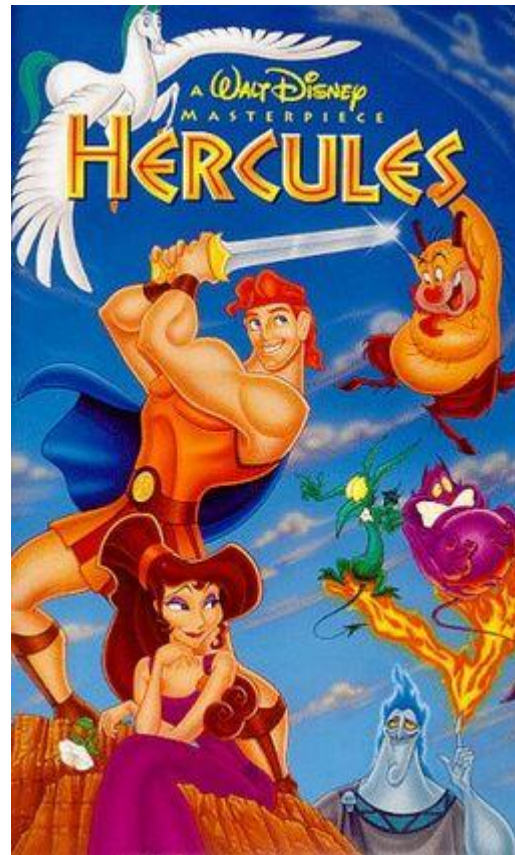
- เรื่องค่อนข้างยาว มีหลายอนุภาคหรือหลายตอน
- อยู่ในโลกจินตนาการ “กาลครั้งหนึ่งนานมาแล้ว”
→ ไม่ระบุสถานที่และเวลาที่ชัดเจน
- ตัวละครเอกต้องผจญภัยหรือชะตากรรม แล้วได้รับความช่วยเหลือจากมนุษย์หรืออมนุษย์ อาจแต่งงานแล้วเปลี่ยนฐานะดีขึ้น
- เกี่ยวข้องกับอมนุษย์ อิทธิฤทธิ์ปาฏิหาริย์หรือสิ่งมหัศจรรย์

ประเภทของนิทานพื้นบ้าน

นิทานวีรบุรุษ (hero tale)

- เป็นนิทานชุด เล่าถึงการผจญภัยของวีรบุรุษคนเดียวหลายครั้งหลายหน
- มักเล่าถึงการผจญภัยของวีรบุรุษที่มีความสามารถเหนือมนุษย์

ประเภทของนิทานพื้นบ้าน

ตำนานปรัมปรา (myth)

- ตำนานปรัมปราหรือเทพปกรณัม อธิบายกำเนิดจักรวาล โครงสร้างและระบบของจักรวาล มนุษย์ สัตว์และปรากฏการณ์ทางธรรมชาติ
- เป็นสาระความรู้ที่อธิบายเรื่องราวของสิ่งต่าง ๆ ในช่วงสมัยก่อนวิทยาศาสตร์
- สัมพันธ์กับความเชื่อศาสนา เรื่องจึงสัมพันธ์กับเทพหรือบุคคลกึ่งเทพ

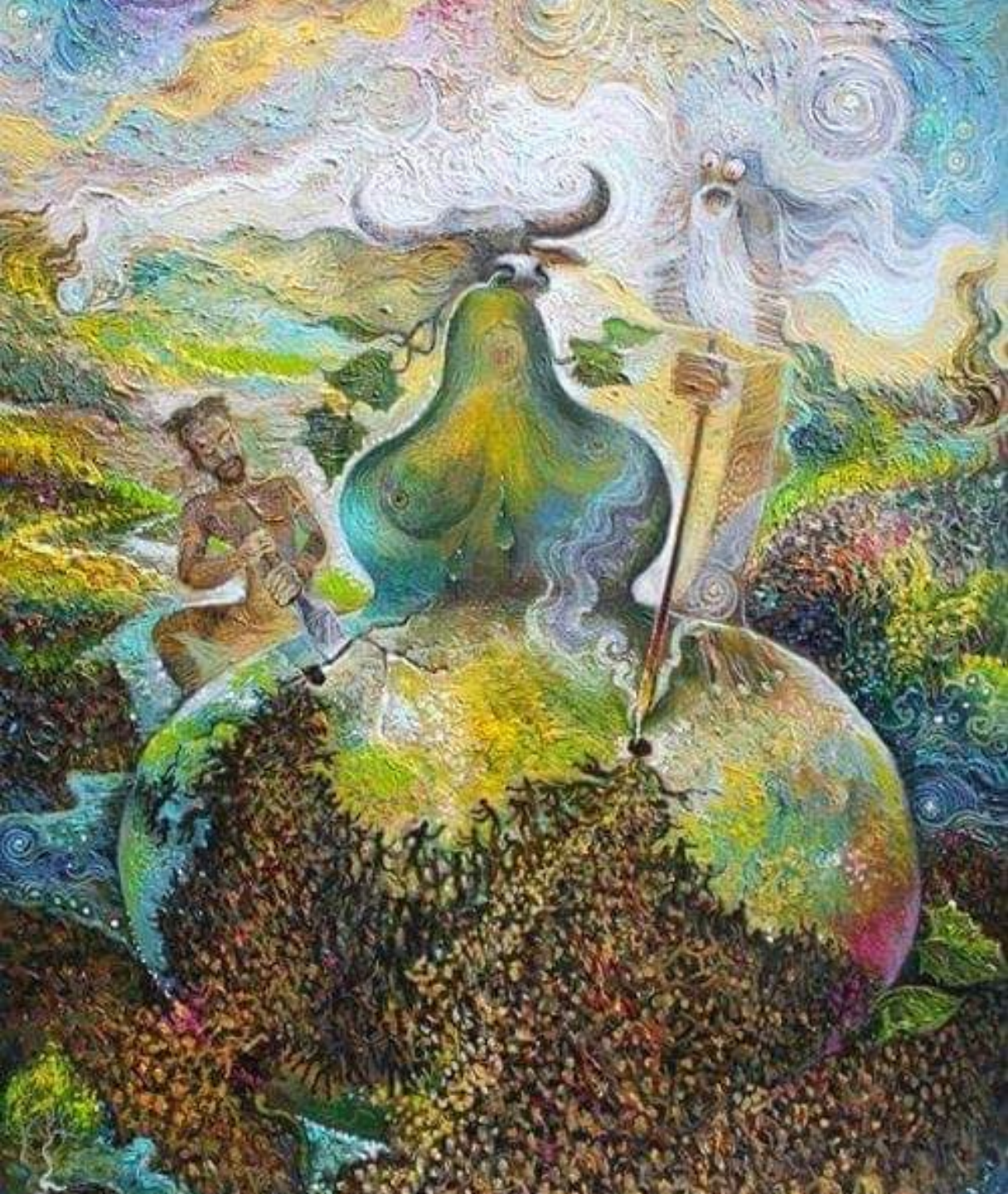

ประเภทของนิทานพื้นบ้าน

นิทานอธิบายเหตุ (explanatory tale)

- เป็นเรื่องที่อธิบายถึงกำเนิดหรือความเป็นมาของสิ่งที่เกิดขึ้นในธรรมชาติ
 - กำเนิดของสัตว์บางชนิด
 - สาเหตุที่สัตว์บางชนิดมีรูปร่างลักษณะต่าง ๆ
 - กำเนิดของต้นไม้หรือดอกไม้บางชนิด
 - ความเป็นมาของดวงดาวบางดวง
- มักสั้นและเล่าอย่างตรงไปตรงมา เพื่อตอบคำถามว่าทำไมสิ่งใดสิ่งหนึ่งจึงมีลักษณะเช่นนั้น
- แตกต่างกันในแต่ละวัฒนธรรม

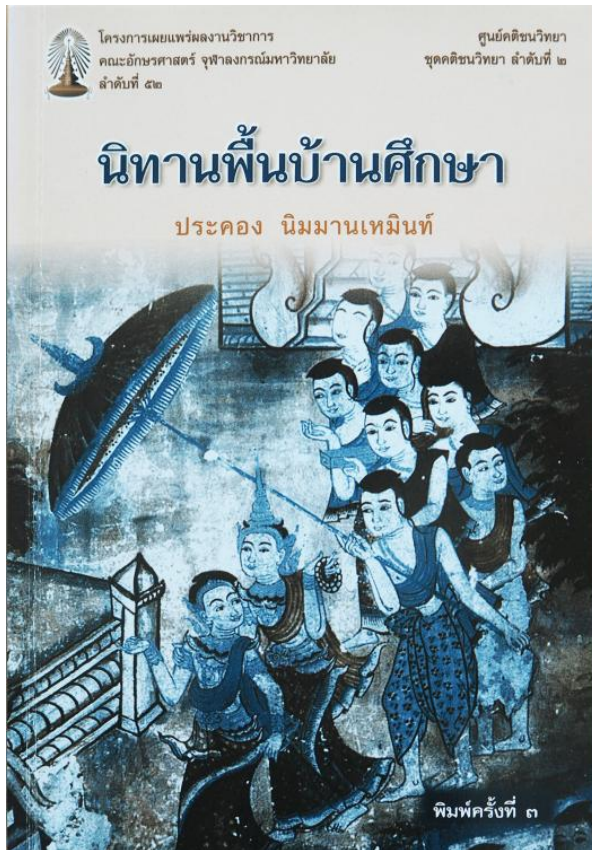

ลักษณะและบทบาทหน้าที่ ของนิทานและตำนานไทย ประเภทต่าง ๆ

นิทานไทยแบ่งได้กี่ประเภท ?
และมีบทบาทหน้าที่อะไร ?

ประเภทของนิทานและตำนานไทย

1. ตำนานปรัมปรา
2. นิทานศาสนา
3. นิทานคติ
4. นิทานมหัศจรรย์
5. นิทานชีวิต
6. นิทานประจําถิ่น
7. นิทานอธิบายเหตุ
8. นิทานเรื่องสัตว์
9. นิทานเรื่องผี
10. มุขตลกและเรื่องไม้
11. นิทานเข้าแบบของไทย

ตำนานปรัมปรา

- **กำเนิดโลกและมนุษย์**

- ตำนานเรื่องแกน
- ตำนานปู่สังกะส่าย่าสังกะสี
- ตำนานน้ำเต้า
- ตำนานน้ำท่วมโลก

- **เทพดาที่คอยดูแลฝนฟ้าให้แก่มนุษย์**

- ตำนานพญาคันคาก

- **กำเนิดกษัตริย์**

- ตำนานขุนบูลม หรือขุนบรม

- **อธิบายกำเนิดปรากฏการณ์ธรรมชาติ**

- ตำนานกบกินเดือนกินตะวัน
- ตำนานเมฆลารามสุร

ตำนานปรัมปรา

บทบาทหน้าที่และความสำคัญของตำนานปรัมปรา

- บอกที่มาและแสดงอัตลักษณ์ของกลุ่มชน
- ใช้อธิบายที่มาของพิธีกรรม
 - ตำนาน -> นามธรรม
 - ➔ พิธีกรรม -> รูปธรรม
 - ตำนานเป็นเครื่องมืออธิบายพิธีกรรม
 - เช่น ประเพณีบุญบั้งไฟ ฯลฯ

นิทานศาสนา

- นิทานศาสนาของไทยมักสัมพันธ์กับพระพุทธศาสนา แบ่งเป็น
- **นิทานเกี่ยวกับพระพุทธเจ้า**
 - เอาเนื้อหาในพุทธประวัติมาผูกเข้ากับท้องถิ่น
 - เรื่องเล่าเกี่ยวกับรอยพระพุทธบาท
- **นิทานจากคัมภีร์ทางศาสนา**
 - อาจนำมาเอาเรื่องราวในพระไตรปิฎกมาเล่าต่อและแต่งเติม
 - เอาเรื่องพระโพธิสัตว์มาสร้างเป็นชาดกนอกนิบาต ที่สำคัญ เช่น ปิณณาสชาดก

นิทานมหัศจรรย์

- นิทานมหัศจรรย์แบบไทย ๆ → นิทานจักร ๆ วงศ์ ๆ
- ตัวอย่างเช่น ปลาบู่ทอง สังข์ทอง พระสุธน นางสิบสอง โสนน้อยเรือนงาม นางผมหอม
- ลักษณะของนิทานจักร ๆ วงศ์ ๆ ของไทย
 - ไม่ระบุสถานที่และเวลาชัดเจน
 - ตัวละครเอกฝ่ายชายมักเป็นชนชั้นสูง หรือเกิดมาพร้อมของวิเศษหรือเกิดมามีอะไรพิเศษ ขณะที่ฝ่ายหญิงมักเป็นลูกกษัตริย์หรือฤๅษี
 - โครงเรื่อง การทำภารกิจและฝ่าฟันอุปสรรคของตัวละครเอก → “รักลูกสาวยกขาพากันจร แล้วย้อนกลับมาฆ่าพ่อตาตาย” หรือ “เรียนวิชา ฆ่ายักษ์ ลักนาง”
 - มักมีของวิเศษ หรือตัวละครผู้ช่วย

นิทานมหัศจรรย์

- แนวคิดที่พบบ่อยในนิทานจักร ๆ วงศ์ ๆ ของไทย
 - กตัญญู ทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว ความฉลาดมีไหวพริบ ความพลัดพราก
- ความมหัศจรรย์ที่พบบ่อย
 - การเหาะเหินเดินอากาศ การแปลงกาย ของวิเศษ การสาป
- อนุภาคที่พบบ่อย
 - ลูกคนสุดท้าย หรือลูกคนโตหรือไม่ก็เป็นลูกคนที่ 7
 - แม่เลี้ยงใจร้าย
 - การกำเนิดผิพรรณชาติ

นิทานมหัศจรรย์

- ลักษณะสำคัญประการหนึ่งนิทานจักร ๆ วงศ์ ๆ คือ **ความขัดแย้งในนิทานมาจากความขัดแย้งภายในครอบครัวอันเนื่องจากการแต่งงาน**
 - เมียหลวง/เมียน้อย
 - แม่พี่/ลูกสะใภ้
 - พ่อตา/ลูกเขย
 - พระเอกมีชายามาอยู่ก่อนแล้ว

สภาพครอบครัวไทย →
ครอบครัวขยาย

→ ความกดดันในครอบครัว

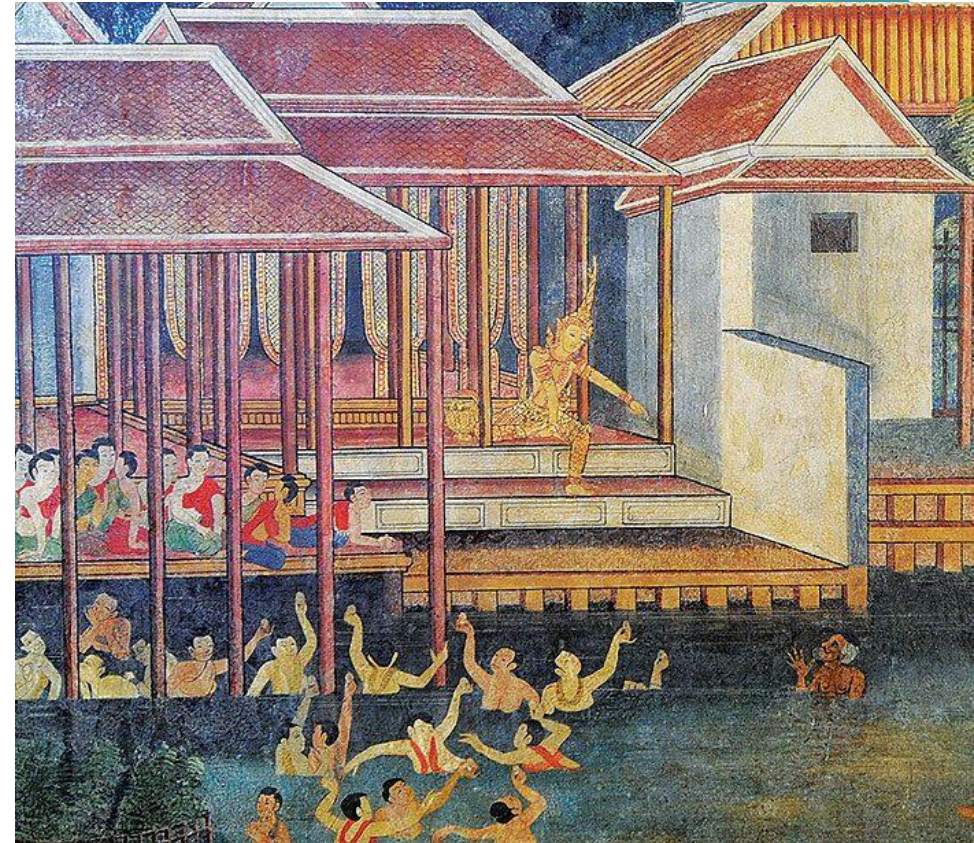
บทบาทหน้าที่ของนิทาน
→ Wish fulfilment and
escape

นิทานมุขตลก

- นิทานมุขตลก (joke, jest) เป็นนิทานที่พบได้ทุกชาติ
- มุขตลกเล่นกับมาตรฐานของสังคม เพราะเราหัวเราะกับสิ่งที่เบี่ยงเบนไปจากมาตรฐาน ซึ่งขึ้นอยู่กับวัฒนธรรม
- เนื้อหาของนิทานมุขตลกในสังคมไทย มักเป็นสิ่งที่สังคมห้าม/กดไว้
 - เรื่องเพศ
 - เรื่องครอบครัว
 - เรื่องศาสนา
 - เรื่องการเมือง-ชุมชน

นิทานมุขตลก

- เมื่อสังคมตึงเครียด มุขตลกจะเป็นทางออกของความคับข้องใจ (social outlet) ของคนอันเกิดจากกฎเกณฑ์บางประการ
→ มีชัยเหนือกฎเกณฑ์
- การวิเคราะห์นิทานมุขตลกจึงต้องไม่ได้มองว่าสะท้อนสังคมตรงไปตรงมา แต่ต้องมองแบบตรงข้าม
- **ศรัทธาบุญชัย**
 - นิทานมุขตลกของตัวละครเอกที่มีไหวพริบ
 - นิทานเปิดโอกาสให้วิจารณ์สถาบันและชนชั้นสูง
 - แสดงให้เห็นกฎเกณฑ์และโครงสร้างอันเคร่งครัดของสังคมไทย

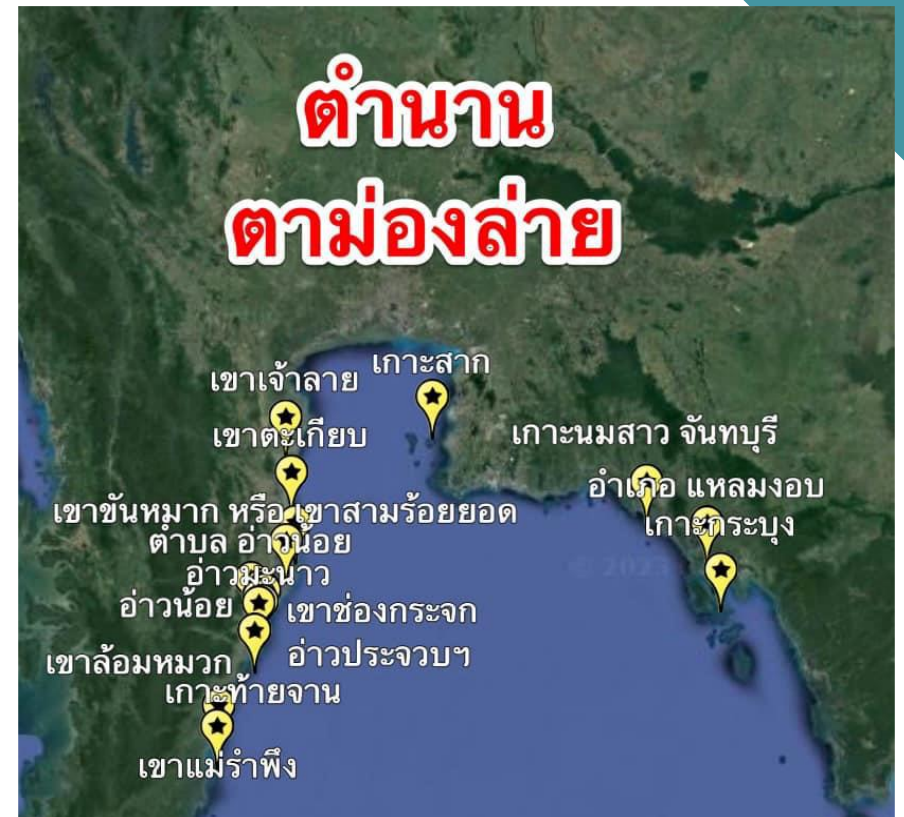
นิทานประจำถิ่น

- นิทานประจำถิ่น (legend) → เล่าสืบต่อกันมา เชื่อว่าเกิดขึ้นจริง
- เนื้อหาบอกความเป็นมาของบุคคล สถานที่ในท้องถิ่น รวมทั้งวีรบุรุษของท้องถิ่นนั้น ๆ
- ตาม่องล่าย → สถานที่ทางธรรมชาติ
- ผาแดง-นางไอ่ → สถานที่ทางธรรมชาติ
- ก่องข้าวน้อยฆ่าแม่ → ศาสนสถาน
- พญากงพญาพาน → ศาสนสถาน
- ไกรทอง → วีรบุรุษของท้องถิ่น

นิทานประจำถิ่น

- **บทบาทหน้าที่ของนิทานประจำถิ่น**
 - อธิบายธรรมชาติหรือลักษณะทางภูมิศาสตร์รอบตัวโดยผูกเป็นนิทาน
 - อธิบายความสัมพันธ์ระหว่างท้องถิ่นต่าง ๆ
 - สร้างสำนึกร่วมให้กับคนในท้องถิ่นผ่านการรับรู้
นิทานประจำถิ่นเรื่องเดียวกัน
 - ตั้งชื่อบ้านนามเมือง หรือภูมินามจากนิทาน

กิจกรรมอภิปรายร่วมกัน

กิจกรรมที่ 1 ตามองถ่าย

- อภิปรายจากคำตอบจากกิจกรรม On-demand เกี่ยวกับตามองถ่าย
 1. นิทานเรื่องนี้อธิบายความเป็นมาของสถานที่ในพื้นที่จังหวัดใดบ้าง
 2. เหตุการณ์ที่โดดเด่นและทำผู้ฟังจดจำนิทานเรื่องนี้มีอะไรบ้าง
 3. นักศึกษารู้จักนิทานเรื่องอื่น ๆ ที่มีลักษณะอธิบายเหตุหรือบอกความเป็นมาของสถานที่ต่าง ๆ เรื่องใดอีกบ้าง บอกชื่อนิทาน/ตำนาน และเล่าพอสังเขป

ชวนคิด

- มาถึงตรงนี้ นักศึกษาพอสรุปได้ไหมว่า นิทานและตำนานนอกจากมีบทบาทหน้าที่ด้านความเพลิดเพลินแล้ว ยังมีบทบาทหน้าที่อะไรอีกบ้าง

การแพร่กระจายและ แตกเรื่องของนิทาน

เคยสังเกตไหมว่า นิทานเรื่องเดียวกัน
แต่ถ้าถามคนที่มาจากคนละท้องถิ่นกัน
ก็อาจมีรายละเอียดไม่เหมือนกัน

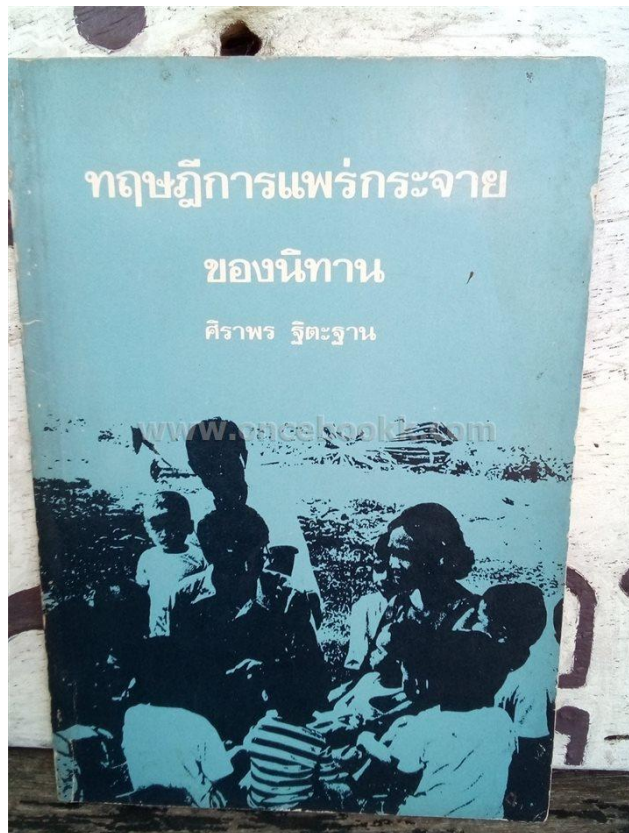
ทำไมถึงเป็นเช่นนั้น ?

การเดินทางของนิทาน

- นิทาน “เดินทาง” จากวัฒนธรรมหนึ่ง หรือสังคมหนึ่งผ่านวัฒนธรรม
มุขปาฐะ → เกิดความแตกต่างเมื่อนำมาเล่าต่อ
- “ชีวิตของนิทาน” ขึ้นอยู่กับผู้เล่านิทานเป็นสำคัญ
- ผู้เล่าที่แตกต่างกันย่อมทำให้นิทานมีความแตกต่างกันไป เช่น
 - ผู้เล่าอาจเน้นหรือใส่สิ่งที่ตนเองชอบลงไป
 - ผู้เล่าอาจโยงเข้ากับสังคมหมู่บ้านตนเอง
 - ผู้เล่าอาจขับเน้นบางตอน ขณะที่ตัดบางตอนออก

การแพร่กระจายของนิทาน

ศิราพร จิตะฐาน (2523) ได้สรุปลักษณะของการแพร่กระจาย (tale transmission) ของนิทานไว้ 6 ลักษณะ

1. การละความ (omission)
2. การเปลี่ยนรายละเอียด (changing detail)
3. การขยายความ (expansion)
4. การผนวกเรื่อง (adding another story)
5. การสลับเหตุการณ์ (transposition)
6. การอนุรักษ์ตนเอง (self-correction)

การแพร่กระจายของนิทาน

- นอกจากที่กล่าวมาแล้ว ลักษณะอีกประการหนึ่งที่พบได้มาก คือ การปรับตัวเข้ากับวัฒนธรรมท้องถิ่นนั้น ๆ
- กรณีตัวอย่างที่ชัดเจน คือ รามเกียรติ์สำนวนท้องถิ่น
 - การเรื่องปรับเป็นนิทานชาดก
 - การปรับเปลี่ยนตัวละครและสถานที่ในท้องถิ่น
 - การเพิ่มตัวละครจากความเชื่อท้องถิ่น เช่น พญานาค ฯลฯ

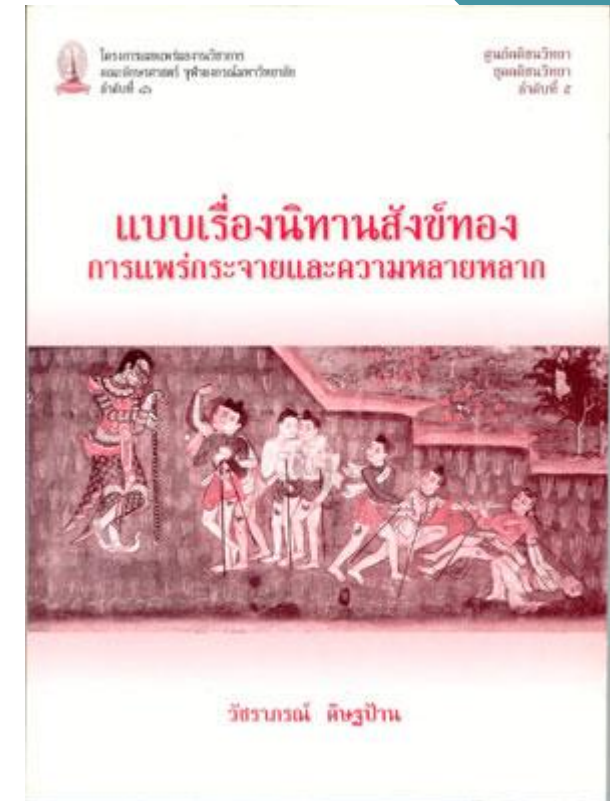
อ่านเพิ่มเติมได้ใน ศิราพร จิตะฐาน. 2522. รามเกียรติ์: ศึกษาในแง่การแพร่กระจายของนิทาน. วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาษาไทย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

การแตกเรื่องของนิทาน

- การแตกเรื่อง (mutation) คือ การเกิดเป็นนิทานเรื่องใหม่ (tale reproduction) → เกิดนิทานเรื่องใหม่ ชื่อใหม่ ทั้ง ๆ ที่ดูตามโครงเรื่องแล้วเห็นเค้าว่าเป็นนิทานต้นแบบ
- **ปลาบู่ทอง สังข์ทอง นางสิบสอง**
- การแตกเรื่องก็เป็นกระบวนการหนึ่งของการแพร่กระจายของนิทาน แต่จะเน้นไปที่ “โครงเรื่องของนิทาน”

การแตกเรื่องของนิทาน

- ตัวอย่างการแตกเรื่องของนิทานสังข์ทอง
 - ภาคกลาง → สังข์ทอง หอยทอง กาดำ หลานกบ
 - ภาคใต้ → หอยสังข์ แล่นทอง เต่าทอง ปลาช่อนครึ่งตัว
 - ภาคอีสาน → สุวรรณสังข์กุมาร ก่ำกาดำ ท้าวหอยโข่ง
 - ภาคเหนือ → สุวรรณสังข์ชาดก ก่ำกาดำ จันทพราหมณ์
สุวรรณณะจ๊กก่าคำ

กิจกรรมอภิปรายร่วมกัน

กิจกรรมที่ 1 ตามองเล่า

- อภิปรายจากการอ่านบทความเรื่อง “การเดินทางของตำนานตามองเล่าจากอ่าวไทยสู่ท้องถิ่นต่าง ๆ: การศึกษาการแพร่กระจายและแตกเรื่องของตำนานตามองเล่าในสังคมไทย” ของอภิสิทธิ์ เกษมผลกุล (2565) ในวารสารภาษาและวรรณคดีไทย
 4. แม้นื้อหาและรายละเอียดแตกต่างกัน อะไรคือสิ่งสำคัญที่บ่งบอกว่าเป็นเรื่องตามองเล่า
 5. นิทานตามองเล่ากระจายไปในพื้นที่ใดบ้างที่อยู่นอกเหนือจากสถานที่ที่ตอบไว้ในข้อ 1
 6. ผู้วิจัยพบการเปลี่ยนแปลงจากตำนานตามองเล่าไปเป็นนิทานเรื่องใหม่อย่างไรบ้าง

กิจกรรมแลกเปลี่ยน

กิจกรรมที่ 2 รามเกียรติ์สำนวนท้องถิ่น

แลกเปลี่ยนจากอ่านบทความเรื่อง “รามเกียรติ์สำนวนท้องถิ่นของไทย: การปรับเปลี่ยนและการดำรงอยู่ในชีวิตวัฒนธรรมท้องถิ่นไทย” ของศิริพร จิตะฐาน ณ ถลาง

1. แม้เรื่อง พระลัก-พระราม พระรามชาดก หรมาน พรหมจักร มีความแตกต่างจากเรื่องรามเกียรติ์อยู่มาก แต่จุดใดบ้างที่นักศึกษาคิดว่า เรื่องนั้น ๆ ยังคงรักษาความเป็นเรื่องรามเกียรติ์อยู่
2. นักศึกษาคิดว่า ทำไมรามเกียรติ์สำนวนท้องถิ่นถึงปรับเปลี่ยนเป็นชาดกได้ ในเมื่อต้นกำเนิดของเรื่องรามเกียรติ์นั้นเกี่ยวกับเทพเจ้าของฮินดู
3. จากบทความ ให้นักศึกษายกตัวอย่างวิธีการปรับเปลี่ยนรามเกียรติ์ในสำนวนท้องถิ่นที่น่าสนใจมา 1 ประการ และอธิบายว่าเกิดการปรับเปลี่ยนอย่างไรให้แตกต่างจากเรื่องเดิม
4. จากที่ผู้เขียนบทความเสนอว่า รามเกียรติ์สำนวนท้องถิ่นได้เปลี่ยนจากความเป็นมหากาพย์หรือวรรณคดีเป็นนิทาน อะไรบ้างที่แสดง “ความเป็นนิทาน” ของรามเกียรติ์สำนวนท้องถิ่น
5. จากที่อ่านบทความมาทั้งหมด การรู้จักและเข้าใจรามเกียรติ์สำนวนท้องถิ่น สามารถทำให้เราเห็นความสำคัญของเรื่องรามเกียรติ์ในสังคมไทยมากขึ้นอย่างไรบ้าง

กิจกรรม

กิจกรรมที่ 2 รามเกียรติ์สำนวนท้องถิ่น

- ช่วยหาคำตอบเพิ่มเติมว่า
 - รามเกียรติ์ในสำนวนท้องถิ่น 4 สำนวนนี้สามารถอธิบายให้เข้ากับทฤษฎีการแพร่กระจายและการแตกเรื่องของนิทานตามที่เรียนมาได้อย่างไร
 - รามเกียรติ์ทั้ง 4 สำนวนนี้น่าจะจัดประเภทเป็นนิทานหรือตำนานประเภทใดบ้าง แล้วทำให้มีบทบาทหน้าแตกต่างจากรามเกียรติ์ของราชสำนักอย่างไร

คำถามท้ายบทเรียน

1. นิทานกับตำนานในทางคติชนวิทยามีความแตกต่างกันอย่างไร
2. จงยกประเภทของนิทานพื้นบ้าน 1 ประเภท พร้อมบอกลักษณะและยกตัวอย่างนิทานมาอธิบายประกอบ
3. จงบอกบทบาทหน้าที่ของนิทานต่อสังคมมา 1 ประการ พร้อมยกตัวอย่างประกอบ
4. นิทานตามองเล่าจัดเป็นนิทานประเภทใด เพราะเหตุใด และจากบทความวิจัย อะไรถือเป็นแก่นเรื่องสำคัญที่ยังคงอยู่แม้จะแตกเรื่องและแพร่กระจายไปเป็นนิทานเรื่องอื่น ๆ
5. รามเกียรติ์สำนวนท้องถิ่นมีลักษณะที่แตกต่างไปจากรามเกียรติ์ของราชสำนักอย่างไร ให้ยกมาอธิบาย 1 ประเด็นพร้อมยกตัวอย่างประกอบ